

Слобода

Питање слободе је један од значајних проблема како филозофије тако и теологије. Иако човек верује да је слободан, да сам одлучује о свом животу, одувек је било оних који су сматрали да се ради само о његовом погрешном уверењу, да он заправо није свестан колико је детерминисан. Док су материјалистички настројени мислиоци били склони да заступају став о свеопштем детерминизму, идеалисти су углавном инсистирали на слободи као суштинском обележју духа.¹ Уколико се човекова природа у основи не разликује од остале природе, она подлеже истим законима. По заступницима детерминистичког погледа на свет, када бисмо знали шта све утиче на човеково понашање, пре свега структуру његове личности, средину у којој је одрастао, локалне обичаје, могли бисмо да превидимо његове реакције као што предвиђамо природне појаве. Стоици су сматрали да у природи влада нужност, а будући да је човек део природе, ни он не измиче тој нужности. По Клеанту и Сенеки, "судбина води за руку оног ко је вољан, а оног који није вуче". Спиноза је додуше допуштао да је Бог слободан, али што се тиче модуса, сви они, укључујући човека, подложни су детерминизму. Човеково уверење да је слободан, Спиноза пореди са каменом који, падајући сходно закону гравитације, верује да је сам одлучио да пада. Иако негирају слободу, и стоици и Спиноза склони су да слободу допусте као спознату нужност.² Дакле, човек може да се слободно повинује ономе на шта не може да утиче.

Не само у древно доба него и данас има оних који верују у астрологију. По њима, човекова судбина одређена је констелацијом небеских тела. У антици су људи настојали да предвиде будућност не само прибегавањем астрологији и нумерологији, обраћањем пророцима, него такође и посматрањем лета птица, анализом утробе жртвованих животиња итд. Готово нико се није одлучивао да предузме нешто важно у животу пре него што би се консултовао са пророчиштем. Невоља је била у томе што су

¹ Фихте, разликујући догматизам и идеализам, каже да су то две теоријски равноправне позиције. Свет можемо објашњавати тако што ћемо поћи од материјалне основе и из ње изводити свест или тако што ће наше исходиште бити самосвест, односно дух. Док догматизам сматра да светом влада нужност, идеализам заступа позицију слободе. Одлука да ли је боље бити идеалиста или догмата зависи од нас, да ли се опредељујемо за слободу и тиме одговорност или конформистички сматрамо да ништа суштински не зависи од нас.

² Иако су негирали постојање спољашње слободе, стоици су допуштали могућност унутрашње слободе. Унутрашња слобода се састоји у сазнању и прихватању спољашње нужности. Мудрац који се мири са својом судбином, за разлику од оних који се гневе зато што догађања нису у складу са њиховом вољом, поседује унутрашњи мир.

пророчанства често била двосмислена, те би онај ко је доживео крах на крају схватио да је порука могла бити и другачије протумачена.³

Слободоумни мислиоци су по правилу с презиром гледали на астрологију. Они су сматрали да би евентуални утицај звезда на људски живот окрњио достојанство човека. Ренесансни мислилац Пико дела Мирандола тврдио је да величина и достојанство човека извире из тога што човек није предодређен, што нема готову природу, што може сопственим снагама да уобличи своју суштину. Он се изјашњавао против веровање у судбину, јер је човекова ропска зависности од звезда неспојива са слободом, Међутим, игром случаја, умро је управо када су прорекли астролози. Његова прерана смрт, управо онда када је астролошки предвиђена, послужила је као јак аргумент онима који верују на пресудан утицај звезда на нашу судбину.

Додуше, веровање у утицај звезда на људе не мора да значи порицање људске слободе. Одбацујући фаталистичко веровање да су људи потпуно зависни од констелација планета, Парацелзус је истицао да не делује само небеска тела на човека него и да човек може да делује на небеска тела. Будући да по Парацелзусу човек јесте микрокосмос, да је састављен из земаљског, астралног и духовног елемента, као и да постоји тајанствена симпатијска повезаност свеколиког бивствујућег, човекова унутрашња звезда може да делује на спољашње звезде. Наравно, под условом да се човек уздигао на духовни ниво постојања. Иако признаје да постоји астрални утицај зрачења звезда на људе, индијски духовни учитељ Јогананда истакао је да тај утицај слаби у мери у којој човек постаје духовнији. Он одбацује празноверно страхопоштовање према астрологији, јер оно човека чини ропски зависним од механичког вођства. Упркос веровању у закон карме, Јогананда сматра да човек духовним развојем у великој мери измиче судбини: "Мудар човек побеђује своје планете - што ће рећи своју прошлост - преношењем своје зависности од створеног на Створитеља. Што је свеснији свог јединства са духом, то је мање потчињен материји." Да би потврдио надмоћ духа над астралном сфером, он сам повремено је бирао најнеповољније астролошке услове за остварење циља који би себи поставио. Иако је морао да уложи знатно већи напор, ипак би успео да оствари циљ.

Што се тиче природе, велико је питање да ли и у њој влада апсолутна нужност. За разлику од механицистичке слике света, која је подразумевала гвоздени

³ Један антички владар је упитао шта ће се десити ако нападне суседно царство. Добио је одговор да ће у том случају велико царство пропасти. Он је то протумачио као пропаст царства које ће напасти, а пропало је заправо његово царство.

детерминизам у физичком свету, развој квантне физике довео је у питање то мишљење. Хајзенбергов принцип неодређености оставља простор за случајност. На квантном нивоу можемо говорити само о статистичкој вероватноћи догађања, а не о апсолутној нужности.

Иако се неке може учинити да је нужност на исти начин супротстављена и случајности и слободи, нема сумње да се случајност и слобода суштински разликују. Случајност се тиче нечега што је лишено умне одлуке, а слобода подразумева свесни избор. Неко се случајно оклизнуо о кору од банане, у пијанству пао са балкона, али самоубица је онај ко је свесно изабрао да скочи са велике висине. Док је случајност нехотична, слобода подразумева свесну одлуку, а самим тим и одговорност. Човек као пуко природно биће подлеже и нужности и случајности, а као самосвесно, духовно биће јесте слободан.

Уколико не верујемо у судбину, нечији одлазак у коцкарницу ствар је слободног избора, а број на коме ће се куглица рулета наћи је пука случајност. Међутим, ако неко робује коцкарској страсти, његов одлазак у коцкарницу није више ствар слободног избора.⁴ Вероватно ће му бити неопходна помоћ психолога или духовника да се ослободи те страсти.

Пред човеком је потенцијално отворено мноштво могућности. Већ првим избором он их значајно сужава, а сваким наредним избором оне се све више сужавају. Уколико се нпр. одлучимо да играмо шах, морамо да се повинујемо правилима игре. Само од нас зависи који ће бити наш први потез. Пред нама је мноштво могућности. Све оне нису рационалне. Одлучујемо се за одређену, нпр. повлачимо пешака на поље Е 4. У зависности од одговора противника, да ли ће повући потез Е 5, Ц 5 или неки други, партија поприма обресе одређеног отварања. Са протицањем партије све је мањи избор могућности за следећи потез, неки су потези чак изнуђени, а они не зависе само од нас него и од нашег противника. Од мене додуше зависи да ли ћу играти партију до краја или ћу је из неког разлога прекинути. Својом одлуком улазим у нов каузални ланац, нпр. пријатељ с којим сам играо шах се љути због прекида партије и сл. Сличан случај је и са много тога што чинимо у животу. Опредељивање за једну могућност често искључује другу. Неодлучност нам потенцијално држи отвореним

⁴ Поготово је неслободан онај ко је зависник од дрога. Прво конзумирање наркотика било је ствар нечијег слободног избора, али ако он временом створи навику конзумирања дроге, то више неће бити његов слободан избор већ принуда.

више могућности, али у пракси нам често блокира све. Уколико хоћемо да истовремено изаберемо обе могућности, најчешће се обе изјалове.⁵

Разликовањем човека као појаве и ствари по себи, као чулног и умног бића, Кант је указао да је човек уједно и детерминисан и слободан. Човек као чулно, нагонско биће подлеже нужности, док је као умно биће слободан. Кантова трећа антиномија у оквиру његовог разматрања теоријског ума тицала се питања нужности и слободе. Теоријски се није могла разрешити антиномија, али је Кант показао да трансцендентална слобода није немогућа, да може бити замишљена као неусловљено отпочињање једног каузалног ланца.⁶ Човек би дакле могао бити слободан као ствар по себи, а неслободан као појава. Кант истиче да практички доказ за постојања слободе почива на факту постојања моралног закона у нама. Будући да је онтолошки предуслов моралног закона слобода, следи закључак да смо слободни. Слобода у негативном смислу подразумева независност човека као умног бића од његове нагонске природе, док слободу у позитивном смислу Кант одређује као аутономију, тј. као самозаконодавство чистог практичког ума.

Има мислилаца који заступају апсолутни индетерминизам. Француски егзистенцијалиста Сартр је један од њих. По Сартру, морамо изабрати или слободу или веровање у Бога. Наводно, немогуће је имати и једно и друго. Уколико Бог постоји, тада нисмо слободни, јер све не зависи од нас. А ако смо слободни, ако сами, сопственим изборима одређујемо своју суштину, Бог је тада сувишан. Сартр инсистира на томе да егзистенција претходи есенцији. Нас не одређује никаква људска суштину, а поготово не спољашње околности. Човек јесте Ништа, јер с једне стране нема суштину, а с друге стране његова делатност јесте ништење, негирање фактицитета. Сартр поистовећује слободу са спонтаношћу. Он се разликује од традиционалног схватања слободе, јер по њему слобода није ограничена на свестан избор. Слободан избор је свако опредељивање, свако заузимање става, било рефлектовано или не. Штавише, чак и страсти спадају у слободу јер су интенционално усмерене, јер негирају неку границу у фактицитету и нечему смерају. Сартр заступа концепцију апсолутне слободе. Он

⁵ Рецимо младић не може да се определи коју девојку да изабере, него се и једој и другој удвара, а да оне то не знају. Уколико сазнају, обично га, увређен због његовог неверства, обе одбијају.

⁶ Рецимо да је нечија одлука да студира медицину била израз слободе дотичне особе, а не њених родитеља. Тај избор, који она чини као ствар по себи, као умно биће, увлачи је у каузални ланац појавног света: мора да одлази на предавања, вежбе, да учи, полаже испите. Међутим, можда јој је то претешко или је више не занима. Уместо да се повинује првобитном избору, она увек може да прекине тај ланац условљености новом слободном одлуком: нећу то да студирам или нећу уопште да студирам. Наравно, та одлука увлачи је у нов каузални ланац, нпр. мораће да се запосли, а то подразумева рано устати, напорно радити итд.

инсистира на безразложности избора. Разлог и мотив се наводно јављају само у оквиру акције, не условљавају је, нису изван и пре акције. Људи траже мотиве и разлоге само на основу већ извршених избора. Мотив по Сартру подразумева скуп жеља, емоција и страсти неког актера, док разлог обухвата скуп рационалних разматрања која оправдавају одређену делатност. Сартр сматра да се најпре спонтано опредељујемо за неки циљ, а тек накнадно рационално оправдавамо тај избор навођењем мотива и разлога.

Сартр тврди да је човек напросто бачен у свет, да није изабрао да се роди. Иако се чини да баченост и контингентност карактеришу нашу ситуација, Сартру је много више стало до тога да пројект одређује нашу ситуацију. Само онај ко нпр. има пројект да отпутује у иностранство, а не може да добије визу, доживљава своју ситуацију као тескобну и неслободну. Будући да од нас зависи наш пројект, ми смо слободни да изаберемо шта желимо. Самим тим на нама је апсолутна одговорност. Човек је осуђен да буде слободан, али има оних који покушавају да сакрију од себе да су слободни. Сартр презире оне који то чине, јер су то кукавице који изневеравају своју слободу. Човек не сме пренети одговорност за стање у коме се налази на тзв. објективне прилике. Сартр сматра да је човек одговоран не само за свет у коме живи него чак и за своје страсти.

Сваки акт избора по Сартру је необјашњив, јер извире из апсолутне спонтаности слободе. Пошто ме ништа не одређује, у сваком тренутку могу да мењам смер свог живота. Некоме би се могло учинити да би такво гледиште подразумевало да се човек непрестано суштински мења, да непрестано доноси контрадикторне одлуке, а то се ипак противи емпиријском увиду да постоји извесна доследност у понашању појединца.⁷ Упркос томе што инсистира на апсолутној спонтаности сваког избора, Сартр континуитет нечијег живота објашњава указивањем на фундаментални избор који се као црвена нит провлачи кроз све наше појединачне изборе.

Сартр нас позива на апсолутну одговорност за наш живот. Ми не смемо своју одговорност пренети на друге. Он наводи пример свог ученика који је за време Другог светског рата од њега затражио савет како да поступи. С једне стране желео је да оде за

⁷ Шопенхауер сматра да човек пре рођења слободно бира свој инелигибилни карактер, а да је његов емпиријски карактер, у коме уочавамо доследност у понашању, подложен нужности. Платон у миту о Еру тврди да бестелесна душа у преегзистентном стању, на основу нивоа свести, слободно бира своју будућу судбину. Тај избор није апсолутно слободан, јер на избор утичу наше склоности из претходног живота. Онај ко робује неиспуњеним жељама, нпр. за богатством, моћи, славом, највероватније ће изабрати живот у коме би те жеље могле бити остварене. Онај чији избор је донет на основу вишег нивиа свести изабраће живот невезаности за материјално, живот мудраца.

Енглеску и прикључи се Слободним француским снагама, како би помогао ослобођењу Француске и осветио свог брата, а с друге стране имао је обавезу да се стара о мајци. Било шта да изабере о нешто ће се огрешити. Сартр истиче да му у избору не може помоћи ни категорички императив ни Божије заповести. Уместо да пренесе одговорност на другог, он сам мора изабрати!⁸ Чак и избегавање избора тиме што се од неког тражи савет, садржи избор особе којој ћемо се обратити. У случају дотичног студента, ако би се одлучио да пита за савет свештеника, на њему би било да изборе да ли ће се обрати свештенику који има симпатија за покрет отпора или оном ко је склон колаборацији. Овим избором кога ће питати за савет он је заправо већ изабрао шта ће учинити, а сада само за своју безразложну одлуку тражи рационално оравдање.

Указавши да нема опште етичке норме за самореализацију личности, Сартр сматра да човек има одговорност пред читавим светом за оно што чини. Својим избором потврђујем не само да та ствар има вредност за мене, него својим избором свима сугеришем да тако треба да се понашају као што ја чиним. Као да читаво човечанство од мене очекује да му понудим исправан, узоран начин поступања.

Сартр је вероватно пренагласио човекову слободу. Он апелује на нас да не изневеримо ни слободу ни сами себе. Међутим, нажалост многи то чине. Фром је својевремено у књизи *Бекство од слободе* указао на феномен да многи настоје да се отарасе своје слободе и одговорности као непотребног терета.⁹ У есеју *Шта је просветитељство*, Кант с жаљењем констатује да је за многе људе удобно бити неслободан, имати туре. Супротстављајући се тенденцији оних који би да остану непунолетни, Кант изриче лозинку просветитељства: "Имај храбрости да се служиш властитим разумом." Гинтер Андерс је пак, тумачећи Кафку, показао да је многим неупоредиво значајније да нечему припадају него да буде слободни.

Не само заступници критичке теорије друштва него и многи персоналисти и егзистенцијалисти указали су на неслободу савременог човека. Не само у тоталитарним режимима него и у (нео)либералним земљама, упркос томе што човек може да учествује на изборима, све је већа друштвена контрола. Нема сумње да робна, масовна производња посредством индустрије културе производи масовну свест. Многи, из конформистичких побуда, одустају од слободе мишљења. Идеолошки заслепљени,

⁸ Човек не може а да не бира. И уздржавање од избора је неки избор.

⁹ Неки у инсистирању на урођеној тежњи човека за слободом превиђају да је тежња за самоодржањем и лагодним животом за многе примарнија. Тешко бисмо могли рећи да посланици СНС-а, који послушно гласају на звонце или без осећања стида понављају сатима исту реченицу као тобожњи амандман маре за слободу и властито достојанство.

неслободни потрошачи гаје уверење да су слободни. Многи негују гордо осећање слободе, уверени да располажу мноштвом информација, да о нечему одлучују, да бирају, а све је заправо претходно већ унапред припремљено – и њихова свест и понуђене могућности.

Док говоримо најчешће превиђамо да само понављамо оно што се чуло посредством медија. Немачка реч hören (слушати, чути) сугерише везу са gehören (припадати) и gehörchen (повиновати се). Првобитно је говор био сведочанство човекове моћи и слободе, а слушање неслободе. Међутим, за већину конформиста говор је постао суделовање у оном што се непрестано слуша. Хајдегер је указао на феномен једноколосечног мишљења. Људима се, техничком принудом, напосто одузима слобода да искоче из устаљеног колосека.

Са развојем технике наступа могућност свеопште контроле. Човек је, поготово у великим градовима, изложен непрекидном снимању, праћењу, прислушкивању. Глобалисти кују планове да знају све о свакоме: шта ради, каквог је здравственог стања, каква су му интересовања... Штавише, у плану је да људи буду чиповани, те да се не само на њихово тело него и на психу делује даљински преко чипа. Чак и антиутопије Орвела и Хакслија заостају за плановима владара из сенке за тоталном контролом и поробљавањем човека. На примеру грађана Кине, који се углавном пасивно повинују тоталној контроли, уз samozаваравање да лојалан грађанин не треба да стрепи од контроле, може се уочити како се људи лако одричу слободе не само у име друштвеног статуса него и да не би били изложени репресији система.

Могуће је говорити о различитим врстама слободе. У зависности од препрека које онемогућавају испољавање одређених видова слободе, неки се залажу за економску, политичку, социјалну или верску слободу, други за слободу кретања, говора, збора и окупљања, односно за медијску слободу, слободу од угњетавања, слободну љубав итд. Достизање одређене врсте слободе често показује да она није довољна. Нпр. Маркс је показао да се политичка слобода разликује од социјалне. За разлику од роба и кмета, радник може бити слободан у политичком смислу, може да се слободно креће, учествује на изборима, али упркос томе, уколико је принуђен да у тешким условима ради цео дан, његов живот може бити много тежи од живота античког роба или кмета, који су често много мање радили, штавише чак осећали и припадност породици робовласника, односно племића.

Ваља истаћи да, иако је могућност избора предуслов слободе, слобода се не може свести на пуки избор. Ако би некоме било остављено да изабере да ли ће бити

обешен или стрељан, нико не би, имајући у виду његову ситуацију, за њега рекао да је слободан. По Јасперсу, слободан сам само када бирајући нешто могу да, посредством тог избора, изаберем себе. Дакле, уколико се потврђујем и остварујем бирајући, ја сам слободан. Слобода подразумева самоодређење.

Слободу не треба бркати са самовољом. Уверење савременог човека да је слободан јер може да чини шта год жели, будући да га не спутавају традиционалне норме понашања, погрешно је, бар са религиозног становишта. Човек је роб оне страсти која влада њиме, као и нечистих сила које га наводе на одређену врсту греховног понашања.¹⁰ Из религиозног угла, истинска слобода је слобода од греха. Невезаност за телесну сферу је услов духовне слободе.

Ако бисмо се запитали да ли је мало дете слободно, одговор би био негативан. Оно зависи од других, који се о њему брину. Будући да још нема развијену свест, да је његово понашање у великој мери одређено инстинктима, а не рационалним избором, дете је неслободно. У мери у којој се у њему развијају рационалне способности, дете постаје све слободније. Улога родитеља је да штити дете од спољашњих опасности, али да се притом не понаша исувише заштитнички, да дозволи детету развој властите личности посредством слободног сучељавања са изазовима које може да поднесе. Св. Пајсије Светогорац је поредио улогу родитеља у васпитању са притком за коју је привезана крхка биљка. Уколико биљка не би била довољно чврсто привезана за притку, а поготово уколико уопште не би била привезана, не би могла да одоли ветру искушења и сломила би се. Ако би пак биле претерано чврсто везана, та везаност би је угушила.

На примеру малог детета јасно се показује да слобода није исто што и анархија. Дете не жели да буде апсолутно препуштено себи, јер би то значило да је занемарено. Њему су потребне животне смернице, а поготово узорни лични пример родитеља као оријентација у животу. Иако се не сме угушити спонтаност детета превише строгим приступом, погрешно је и ускраћивати право родитељима да кажњавају децу, и физички уколико је то неопходно. Дете које не зна за границе, које не поштује опште норме, обично постаје размажено и саможиво.

Обично се прави разлика између негативне (слободе од) и позитивне слободе (слобода за). Слободан сам уколико нисам зависан од нечега. Рецимо, хипици

¹⁰ Случај демонизованих особа јасно сведочи да су оне неслободне. Запоселе су их нечисте силе и потребна је помоћ великог молитвеника да се оне принуде да напусте особу коју су запоселе, којом владају.

шездесетих година били су слободни од родитељске стеге и малограђанских конвенција. Напустивши кућу и живећи у комунама, осећали су се слободним, уживали су у слободној љубави, али су убрзо схватили да та слобода од није довољна, да им је потребан животни смисао. Њихова лутања од употребе дрога до приклањања религиозним култовима сведочи да је неупоредиво теже бити слободан за. Та "слобода за" подразумева избор који води самоостварењу.¹¹

Из религиозног угла посматрано, могуће је разликовати Божију апсолутну слободу и релативну слободу човека. Бог респектује људску слободу, не присиљава никог да му се приклони. Слобода је једно од суштинских обележја личности, како божанске тако и људске. Човек се може определити не само за правилну него и за неправилну употребу слободе. Слобода је услов људског стваралаштва, али она оставља човеку могућност и да се определи за греховни начин живота. Иако је Бог љубав, Он од нас очекује слободан одзив на његов позив љубави. Бог поштује право како палих анђела тако и људи да негативно одговоре на тај позив. Теолошки изазован проблем било је питање да ли ће на крају Божија бесконачна љубав свеколико бивствујуће упити у себе или је могуће да неко својом слободном вољом остане изван ње? Оригеново учење о апокатастасису, по коме ће захваљујући бесконачној Божијој љубави на крају сви бити спасени, па чак и Сатана, и то без покајања, осуђено је као јерес, јер не уважава бесконачно право слободе како људи тако и палих анђела. Човек, ма како то страшно звучало, напосто може слободно да изабере да буде проклет.

Када говоримо о слободи, треба истаћи да постоје не само различите врсте слободе него и различити степени слободе. Од нас зависи да ли ћемо током живота постајати све слободнији или неслободнији. Иако смо као личности у начелу слободни, ипак у свакодневном животу непрестано треба да освајамо и потврђујемо своју слободу. Слобода никоме заправо не може да буде поклоњена. Само својом слободном делатношћу човек освају своју личну слободу. Онај ко има ропску душу, неслободан је и ако није у затвору, док слободоуман човек осећа да је слободан чак и у затвору. Неко може бити слободан у неслободном друштву, док је други неслободан у слободном

¹¹ Ако бисмо поматрали однос "слободе од" и "слободе за" са становишта друштва као целине, концепцију негативне слободе заступали би они који имају либерално становиште. Друштво не треба да се меша у начин на који појединац жели да оствари своју срећу. Оно треба да му обезбеди само формалне услове да га нико не угрожава, уз захтев да и он не угрожава слободу других, а за садржину живота свако сам треба да се побрине. "Слободу за" заступају они који гаје утопијско мишљење, који би да остваре утопијску заједницу. Будући да су наводно у поседу знања како она треба да изгледа, сматрају да имају право да је и другима, који не знају, понуде. Либерали зазиру од таквих стремљења, упозоравајући на опасност тоталитаризма.

друштву. Слободна личност тежи не само властитом ослобађању него и слободи других, односно стварању слободног друштва.¹² Борећи се за слободу друштва, човек ослобађа и себе, образује себе. Наравно, и слободно друштво погодује стварању слободних личности. Нема слободног друштва без слободних личности. Наравно, ни слободног друштва без нашег ангажовања.

¹² Да је изестан ниво остварене слободе далеко од остварења њене утопије сугеришу стихови Бранка Миљковића: Хоће ли слобода умети да пева као што су сужњи певали о њој?